

Journal of Archaeology & Art

Arkeoloji ve Sanat

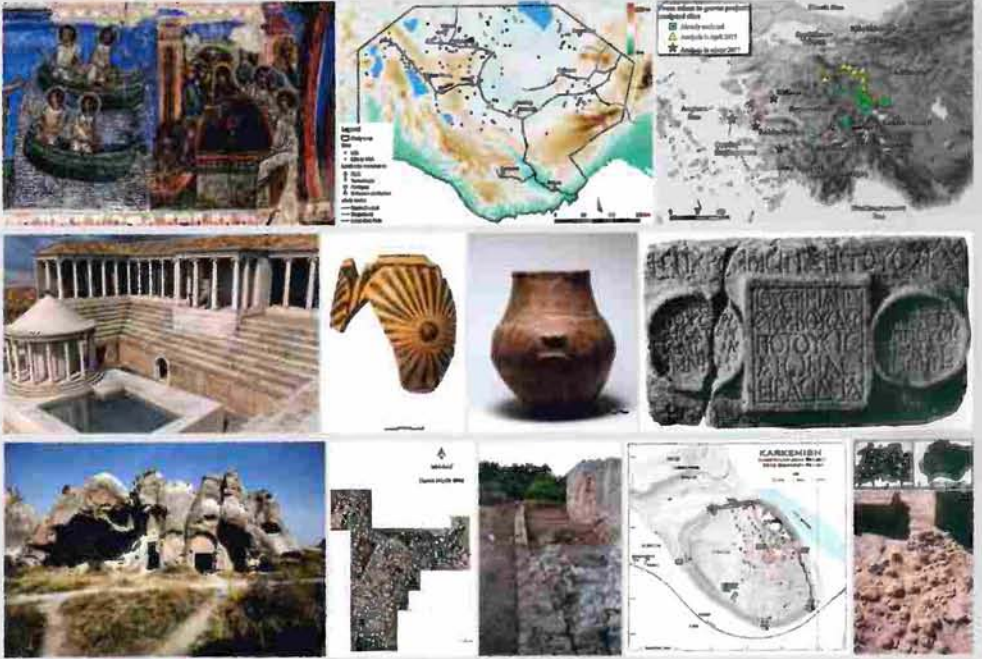
154: Ocak-Nisan 2017

Özel Sayı

"Türkiye'deki Arkeolojik Kazı, Araştırma ve Çalışmalara İtalyan Heyetlerinin Katkısı"
8. Sempozyumu Bildirileri

Numero Speciale

Atti dell'ottava Edizione del Convegno "Contributo Italiano a scavi, ricerche e studi nelle missioni archeologiche in Turchia"

EKONOMİ, ÜRETİM VE TOPLUM
ECONOMIA, PRODUZIONE E SOCIETÀ

ISSN 1300-4514

Arkeoloji Sanat Yay. Tur. San. Tic. Ltd. Şti. adına Sahibi ve yayın yönetmeni M. Nezh Başgelen
Sorumlu yazışmaları müdürü Orhun Gökçay
İdari yönetim Sema Başgelen
Editör M. Nezh Başgelen
Editör yardımcısı Özgür Yılmaz
Uygulama Serdar Kiran

Arkeoloji ve Sanat Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranan hakemli bir dergidir. Yayımlanan yazılardaki her türlü görüş ve düşüncelerin, bilimsel değerlendirmeler ve eleştirilerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir. Arkeoloji ve Sanat Dergisi/Yayınları bunlardan herhangi bir sorumluluk kabul etmez. Yazı ve her türlü görsel malzemenin her türlü yayın hakkı saklıdır. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Yönetim yeri ve yazışma adresi

Hayriye Cad. Cezayir Sok. Mateo Mratoviç Apt.
No: 5/2 Beyoğlu-İstanbul
Tel.: (0 212) 293 03 78 (pbx)
Faks: (0 212) 245 68 77

İstanbul satış mağazası

ArkeoPera Kitabevi
Yeniçarşı Cad. No: 66/A 34433
Galatasaray-Beyoğlu-İstanbul
Tel.: (0 212) 249 92 26

İzmir satış mağazası

ArkeoEge Kitabevi
Kıbrıs Şehitleri Cad. 1479 Sok. No: 10/A
Alsancak-Konak-İzmir
Tel.: (0 232) 422 36 38

Makale yazım ve yayımlama ilkeleri
web sayfamızda yer almaktadır.
www.arkeolojisanat.com
info@arkeolojisanat.com
dergi@arkeolojisanat.com

Yayın türü Uluslararası süreli yayın

ISSN 1300-4514

Baskı Acar Basım ve Cilt Sanayi Tic. A.Ş.
Beysan Sanayi Sitesi Birlik Caddesi No: 26
Acar Binası Haramidere/Beylikdüzü/İstanbul
Sertifika No: 11957

"Ancak, memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler hâlinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hâle gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'î lüzum vardır."

Gazi Mustafa Kemal

Özel sayı yayın komitesi / Numero speciale, comitato editoriale

Editör / A cura di Alessandra Ricci

Redaksiyon / Redazione Giovanna Grollo - Tanju Şahan

Türkçe redaksiyon / Redazione per il turco Burhan Ulaş

Tasarım ve uygulama / Grafica e produzione Serdar Kiran - Özgür Yılmaz

Türkiye'deki Arkeolojik Kazı, Araştırma ve Çalışmalara İtalyan Heyetlerinin Katkısı 8. Sempozyumu Bildirileri Özel Sayısı, İtalyan Kültür Merkezi'nin katkılarıyla hazırlanmıştır.

İÇİNDEKİLER/ INDICE

- VI Luigi Mattiolo**
Açılış konuşması / Discorso di apertura
- VIII Alessandra Ricci**
Önsöz / Prefazione
- 1 Francesco D'Andria**
Üretim arkeolojisi: Giriş ve bazı kuramlar / Archeologia delle produzioni: riflessioni introduttive
- 15 Isabella Caneva**
MÖ V. binyıl'da Mersin Yumuktepe'de üretim ve sosyal dönüşüm / Produzione e trasformazione sociale nel V millennio a.C. a Mersin Yumuktepe
- 27 Marcella Frangipane**
Arslantepe, Malatya: merkezi ekonominin kökenleri ve karakteri / Arslantepe, Malatya: Origini e caratteri di un'antichissima economia centralizzata
- 45 Stefania Mazzoni**
Uşaklı Höyük: Hitit Dönemi'nde Anadolu platosundaki kentler ve kırsal alanlara ilişkin değerlendirmeler / Uşaklı Höyük: nuovi dati per una riflessione su città e territorio rurale nell'altipiano anatolico in età ittita
- 57 Nicolò Marchetti**
Karkamış'ta MÖ II. ve I. binyıl arasında kültürel bağlamlarda sanatsal üretim dinamikleri / Dinamiche della produzione artistica in contesti culturali a Karkemish tra II e I millennio a.C.
- 71 Lorenzo Castellano – Lorenzo d'Alfonso**
Kınık Höyük'teki yeni bulgular ışığında: Hitit Çağı'ndan Post-Hititlere geçişte ekonomi ve tarımsal üretim / Economia e produzione agricola nel passaggio tra età ittita e post-ittita: nuove evidenze da Kınık Höyük
- 83 Anna Lucia D'Agata**
Ovalık Kilikya'da Demir Çağı'ndan Memlüklere Misis'te ekonomi ve kurumlar: teorik düğümler ve arkeolojik kanıtlar / Economia e istituzioni a Misis in Cilicia piana dall'età del Ferro ai Mamelucchi: nodi teorici ed evidenza archeologica
- 97 Grazia Semeraro**
Phrygia Hierapolis'inde üretim arkeolojisi: Yeni veriler ve araştırma perspektifleri / Archeologia della produzione a Hierapolis di Frigia: Nuovi dati e prospettive di ricerca
- 111 Annalisa Polosa**
Elaiussa Sebaste (Dağlık Kilikya) ekonomisinin önemli noktaları / Aspetti dell'economia a Elaiussa Sebaste (Cilicia Tracheia)
- 121 Maria Andaloro**
Kayalık Kapadokya'da resim "üretimi" / La "produzione" di pitture nella Cappadocia rupestre
- 135 Alessandra Ricci**
Küçükyalı'da (İstanbul) Orta Bizans yerleşmesi: Üretim, altyapı ve yeniden kullanım / Infrastruttura, produzione e riutilizzo: il cantiere medio Bizantino a Küçükyalı (İstanbul)
- 147 Cristina Tonghini**
Memlük Sultanlığı'nda Şanlıurfa Kalesi: Tahkimat inşasındaki ekonomik ve üretimsel faktörler / La cittadella di Şanlıurfa nel sultanato mamelucco: aspetti economici e produttivi del processo di fortificazione
- Poster Katkıları / Contributi Poster
- 160 Burhan Ulaş**
Yumuktepe Kalkolitik Dönem XVI. Tabakası ve Arpa Tarımının Önemi
- 164 Francesca Balossi Restelli**
MÖ 3500'de Arslantepe'nin Anıtsal Kamu Yapıları. Yönetmel, Törensel Dağıtım ve Üretim İşlevine Sahip Bir Yapının Keşfi
- 166 Michele Massa**
Madenlerden Mezarlara: MÖ 3700-1600 Yıllarında Kuzeybatı Anadolu'da Metalürji ve Metal Ürünlerin Değiş Tokuşu
- 170 Anacleto D'Agostino - Valentina Orsi**
Uşaklı Höyük Kazıları: Yeni Sonuçlar
- 174 Matessi Alvise**
"Deniz Onun Sınırdır." Hititler Dönemi'nde Orta-Güney Anadolu'nun Siyasi Panoraması
- 178 Sara Bozza**
Phrygia Hierapolis'indeki Ploutonion'un İon Portikosu
- 180 Chiara Fornace**
Elaiussa Sebaste'nin Güneybatı Nekropolü: İlk Bulgu ve Araştırmalara Genel Bir Bakış
- 184 Emilio Rosamilia**
Justinyen ve Mopsuestia
- 186 M. R. Menna**
İmparator Nikeforos Fokas Zamanında Kapadokya'da Toprağı İşlemek
- 188 Michele Benucci - Giuseppe Romagnoli**
Bizans Dönemi Kapadokyası'nda Ekonomi, Üretim ve Toplum. Şahinefendi (Nevşehir) Araştırma Çalışmalarından Bazı Veriler
- 190 Fazıl Açıkgöz, Livia Alberti, Maria Andaloro, Cristina Caldi, Gülseren Dikilitaş, Paola Pogliani, Valeria Valentini, Uğur Yalçınkaya**
Kayalık Kapadokya'daki Resimli Süslemelerin Restorasyon Çalışmaları
- 192 Burhan Ulaş**
Küçükyalı: İstanbul'da Bir Bizans Manastırının Tarımsal Ekonomisi

Memlük Sultanlığı'nda Şanlıurfa Kalesi: Tahkimat inşasındaki ekonomik ve üretimsel faktörler

La cittadella di Şanlıurfa nel sultanato mamelucco: aspetti economici e produttivi del processo di fortificazione

Cristina Tonghini

Venedik Ca' Foscari Üniversitesi / Università Ca' Foscari Venezia

Önemli bir anıtsal yapı olan Şanlıurfa Kalesi'nin tarihi ve arkeolojik bakımdan araştırılması amaçlı, 2014 yılında Venedik Ca' Foscari Üniversitesi tarafından arkeolojik bir proje hayata geçirilmiştir (Res. 1-2). İlk üç yıllık çalışmalar süresince (2014-2016) saha araştırmaları, kalenin inşaat tarihini yeniden oluşturabilmek üzere, toprak yüzeyinde kalan arkeolojik kalıntıların ayrıntılı olarak incelemesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Hala inceleme aşamasında olan belgeler savunma yapılarının zaman içerisinde uğradıkları dönüşümleri göstermekte ve kullanılan malzemeler ve mimari tekniklerinin özelliklerinin anlaşılmasını sağlamaktadır. Saha araştırmalarına ek olarak, kale ile ilgili birçok dilde (Süryanice, Arapça, Ermenice, Yunanca, Latince, Osmanlıca kaynaklar) mevcut zengin bir dizi yazılı belgenin incelenmesine devam edilmektedir.

Bu proje, yaklaşık son yirmi yıldır Yakındoğu'daki İslami tahkimat yapılarının yeniden ilgi odağı olduğu bir araştırma dalına girmektedir.

Yakındoğu'daki İslami yerleşim alanlarında tahkimat inşası, oldukça uzun bir zaman aralığına yayılmış ve birçok değişik ihtiyaç doğrultusunda farklı bileşenlerin katkıda

Nel 2014 ha preso il via un progetto archeologico dell'Università Ca' Foscari di Venezia incentrato sulla cittadella di Şanlıurfa e finalizzato allo studio storico-archeologico di questo importante complesso monumentale (Figg. 1-2). Nei primi tre anni di attività (2014-2016) le ricerche sul campo si sono concentrate su un'analisi dettagliata delle emergenze architettoniche conservate fuori terra al fine di ricomporre la storia costruttiva della cittadella. La documentazione raccolta, ancora in fase di elaborazione, permette di tratteggiare la trasformazione nel tempo delle opere difensive, e di coglierne le caratteristiche per quel che riguarda i materiali e le tecniche costruttive impiegate. La ricerca sul campo è stata affiancata dalle indagini, tutt'ora in corso, sulla abbondante documentazione scritta che riguarda la cittadella, in varie lingue (fonti siriane, arabe, armenie, greche, latine, ottomane).

Il progetto si inserisce nel filone di ricerca che ha conosciuto un rinnovato interesse soprattutto nelle ultime due decadi, e cioè quello dedicato allo studio della fortificazione nel Vicino Oriente islamico.

La fortificazione degli insediamenti nel Vicino Oriente islamico è indubbiamente un processo di grande complessità, che si è sviluppato lungo

Res. 1: Sitadelin kuzeydoğudan genel görünümü (fotoğraf L. Tarducci).

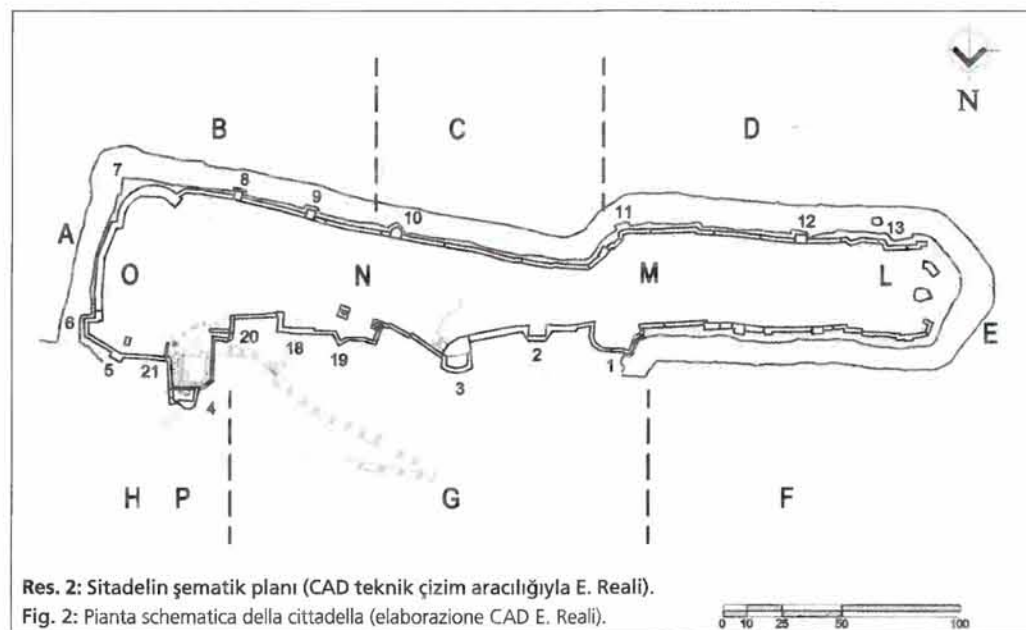
Fig. 1: Veduta generale della cittadella, da nord-est (foto L. Tarducci).

bulunduğu oldukça karmaşık bir süreci yansıtmaktadır. Bölgedeki tahkimat inşasını bütünüyle işleyen bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Her ne kadar bazı dönemler ve bazı alanlar diğerlerine göre daha iyi biliniyor olsa da bölgedeki tahkimatları bir bütün olarak kapsayan çalışma henüz devam etmektedir.

Günümüzde mevcut belgeler, tahkimat inşası süreci hakkında elimizdeki bilgileri derinleştirebilmek ve konunun bir ana hat-

un arco cronologico molto ampio, e al quale hanno contribuito varie componenti per andare incontro a svariate esigenze. Uno studio d'insieme sulla fortificazione nella regione non è ad oggi disponibile: se alcuni periodi ed alcune aree sembrano meglio conosciute di altre, un quadro puntuale del processo di fortificazione è a tutt'oggi in fase di elaborazione.

Dalla documentazione disponibile oggi risulta chiaramente come l'avanzamento delle nostre conoscenze e l'elaborazione di un quadro di sin-

Res. 2: Sitadelin şematik planı (CAD teknik çizim aracılığıyla E. Reali).

Fig. 2: Pianta schematica della cittadella (elaborazione CAD E. Reali).

tını çıkartabilmenin ancak sahada yapılacak titiz ve güncel yöntemlerle gerçekleştirilecek çalışmalarla yapılabileceğini açık bir biçimde göstermektedir. İslami tahkimatlarla -Bizans ve Ermeni tahkimatları ile birlikte- ilgili belgeler günümüzde hala bütün olarak bulunmamaktadır. Burada özellikle tarihlendirme ve yorumlamaya yarayacak malzeme kültürü ile ilgili kronolojik güvenilir belgelerin eksikliğine değinilmek istenmektedir. Bu sebeple bu araştırmaların ilk aşaması güvenilir bir kronolojinin oluşturmasına odaklanmıştır. Bundan hareketle araştırmalar Şanlıurfa Kalesi'nin kuruluş tarihiyle ilgili kısmı içerecek şekilde ilerletilebilecektir.

Bu kısa belgede, öncelikle, üç yıl boyunca saha çalışmalarında elde edilen sonuçların bir özeti sunulmaya çalışılmıştır. Daha sonra Memlük sultanlarının bu bölgede gerçekleştirdikleri savunma stratejileri, özellikle ekonomik ve üretim faktörleri hakkında toplanan belgeler ve bunların katkıları üzerinde durulacaktır.

İlk sonuçlar: Şanlıurfa Kalesi ve Yakınoğudaki yerleşimlerin tahkimatı

Mevcut belgeler Şanlıurfa'nın, antik çağlardan beri bölgeyle ilgili karmaşık tahkimat inşasının araştırılması açısından önemli bir gözlem merkezi oluşturduğunu açıkça göstermektedir.

Selçuklular tarafından kurulan ve yeniden inşa edilen şehir, önemli yolların kesiştiği bölgelerle sınır oluşturan ve yoğun mücadelelere sebep olan stratejik bir konumda bulunmaktaydı.

Değişik dillerde bulunan yazılı kaynaklar, şehrin kontrolünü ele geçirmek isteyen; Bizanslılar, Abbasiler, Banu Amir gibi Arap Emirlikleri ve Hanedanlıkları, Haçlılar, Ermeniler, Moğollar, Selçuklular, Eyyübiler, Memlükler, Akkoyunlular, Osmanlılar gibi hükümdarlıkların, hangi sıklıkla mücadele ettiğini ve geliştirdikleri önemli savunma stratejilerini göstermektedir (Honigmann ve Bosworth 1995; Segal 1970).

Kalenin bulunduğu alanla ilgili olarak, yazılı kaynaklar buradaki inşa çalışmalarının çok eski zamanlara dayanmakta olduğunu göstermektedir. 201 yılındaki sel baskınından hemen sonra, Edessa (Urfa) kralı Abgar, kalenin üzerine, yazıtları III. yüzyıl (Sachau 1882) ile tarihlendirilebilecek, aralarında bir bağlantının mümkün olduğu, günümüzde

tesisi del processo di fortificazione non possano che ripartire dalle indagini sul campo, condotte con metodo rigoroso ed aggiornato. Per quel che riguarda le fortificazioni musulmane - ma lo stesso si può dire per quelle bizantine e armenie - la documentazione di base sulla quale costruire poi interpretazioni e sintesi risulta a tutt'oggi assai frammentaria. Ci si riferisce in particolare modo alla povertà di serie documentarie affidabili, per quel che riguarda la cultura materiale, sulle quali poter basare datazioni e interpretazioni. E' dunque sulla elaborazione di una sequenza costruttiva affidabile che si sono necessariamente concentrate le ricerche in questa prima fase; da qui sarà poi possibile allargare lo sguardo ad altri aspetti che riguardano la storia insediativa della cittadella di Şanlıurfa.

In questo breve contributo si cercherà dunque, prima di tutto, di fornire una sintesi dei risultati conseguiti nel corso dei primi tre anni di attività sul campo. Ci si soffermerà poi sul contributo che la documentazione raccolta può fornire in merito alle strategie difensive messe in opera dai sultani mamelucchi in quest'area, con particolare riferimento agli aspetti economici e produttivi.

La cittadella di Şanlıurfa e la fortificazione dell'insediamento nel Vicino Oriente: primi risultati

La documentazione disponibile ad oggi suggerisce chiaramente come la cittadella di Şanlıurfa possa costituire un buon osservatorio per lo studio del complesso processo di fortificazione degli insediamenti che ha interessato la regione sin dall'antichità.

Fondata o rifondata dai Seleucidi, la città godeva di una posizione strategica di grande rilievo, al crocevia di importanti arterie, in una regione a carattere frontaliero fortemente contesa.

Res. 3: 2. Makro-dönem; güney cephe duvarı ve 8 no'lu payanda, güneyden (fotoğraf C. Tonghini)

Fig. 3: Cortina sud e contrafforte 8, macro-periodo 2; da sud (foto C. Tonghini).

hala hakim olan iki ünlü sütunun bulunduğu bir kış sarayı inşa ettirmiştir. Günümüzde kalenin görülebilen hiçbir kısmı kesin bir şekilde bu döneme atfedilememektedir. Yazılı kaynaklar ayrıca, Prokopio'nun anlattığı, VI. yüzyıl Jüstinian Dönemi ve Barhebraeus tarafından belirtilen ve IX. yüzyıl Abbasi Dönemi gibi kalede birbirini ardına gerçekleştirilen önemli inşaa faaliyetlerinden bahsetmektedir (Honigmann ve Bosworth 1995). Ancak kalede, yukarıda yazılı kaynaklarda bahsi geçen, müdahaleleri gösteren herhangi bir arkeolojik kanıt bulunmamıştır.

Sadece daha sonraki sürecin XIII. yüzyıl sonlarından itibaren, *in situ* şeklinde bulunan yazıtlar tahkimat yapısının bazı kısımlarının inşasının Memlük hanedanlıkları ve onlardan sonra gelen Akkoyunlular ve Osmanlılara atfedilmesini olanaklı kılmaktadır.

Araştırmalara başlarken, konu ile ilgili mevcut belgeler üzerinde bir literatür okuması gerçekleştirilmiştir; buna göre kalenin henüz derinlemesine bir arkeolojik incelemeye tabii tutulmadığı anlaşılmış, bunun sonucu olarak da yapının inşasının ve çoğu eserin tarihlendirilmesinin gerçekleşmediğini ortaya koymuştur (Sinclair 1990).

Yukarıda, Ca' Foscari Üniversitesi araştırma grubu tarafından, kalede ilk aşamada (2014-2016), yüzey toprağı üzerinde bulunan mimari kalıntılar üzerinde araştırmalar gerçekleştirildiğine değinilmiştir. Tespit edilen söz konusu kalıntılar, "Mimari Arkeoloji"nin başvurduğu yöntemler aracılığıyla ayrıntılı bir biçimde incelenmiş ve belgelenmiştir. Daha önce Yakınoğu'daki tahkimatların incelenmesinde başarıyla uygulanan arkeolojinin bu dalı aracılığıyla, geçtiğimiz yüzyılın 90'lı yıllarından itibaren İtalyan Ortaçağ Arkeolojisi'nin tanımlanmasında da önemli sonuçlara ulaşılmıştır (Ör. Tonghini vd. 2012).

Son yıllarda yapılan ağır restorasyon müdahaleleri sonucu, kaledeki mimari kalıntıların okunabilirlik durumu güçleşmiş ve bu durum yürütülen incelenmelerde karşılaşılan en büyük zorluk olarak değerlendirilmiştir. Özellikle restorasyonlardan korunmuş kısımlardan yola çıkarak, stratigrafik analizler aracılığıyla dizinsel bir bağlantı oluşturulmuştur. Ek olarak, yapılan yorumlama önerileri mümkün olabildiğince restorasyon öncesi dönemlere ait fotoğraflı belgeler ışığında kontrol edilmektedir.

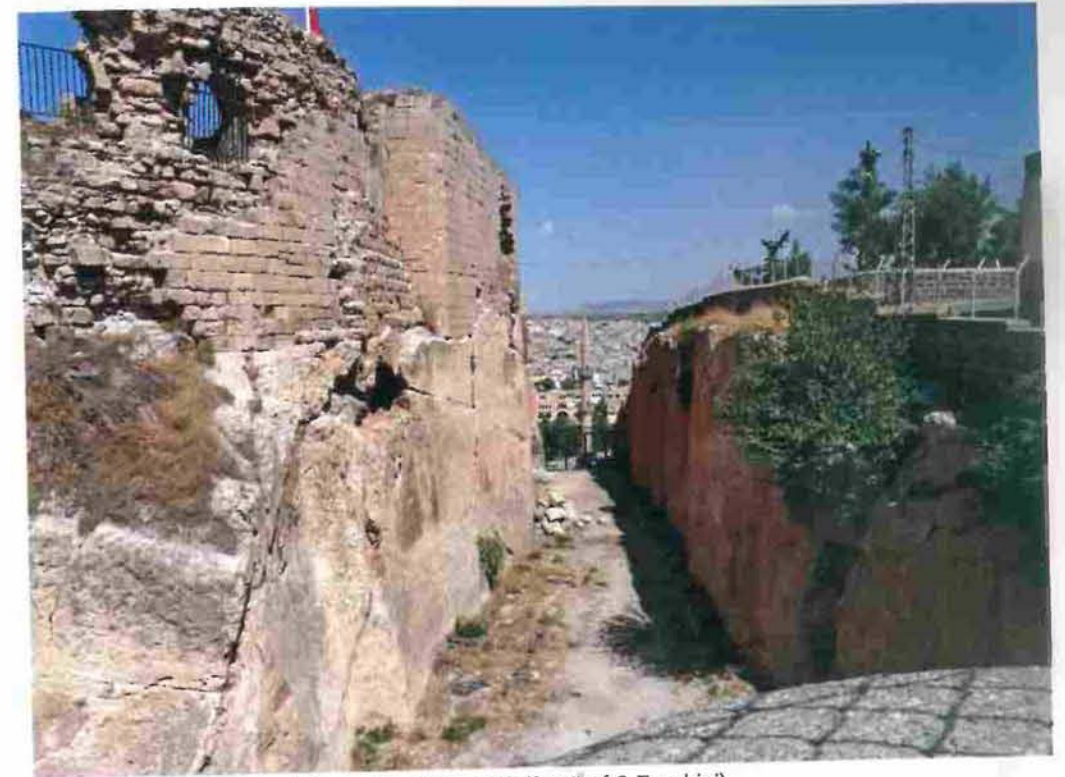
Le fonti scritte disponibili – in una varietà di lingue diverse – riferiscono della grande frequenza con la quale vari poteri si avvicendarono al controllo della città e si impegnarono in imponenti programmi difensivi: Bizantini, dinastie ed emirati arabi – come gli Abbasidi e i Banu Numayr –, Crociati, Armeni, Mongoli, Selgiuchidi, Ayyubidi, Mamelucchi, Ak Koyonlu, Ottomani (Honigmann e Bosworth 1995; Segal 1970).

Per quel che riguarda l'area della cittadella, le fonti scritte indicano che l'attività costruttiva ha avuto inizio in tempi molto antichi. Già all'indomani dell'inondazione del 201, re Abgar di Edessa fece costruire un palazzo d'inverno sulla cittadella, cui erano forse associate le due celebri colonne che ancora adesso la dominano; recano un'iscrizione compatibile con una datazione al III secolo (Sachau 1882); nessuna altra parte della cittadella oggi visibile può essere attribuita con certezza a questo periodo. Le fonti scritte riferiscono inoltre di importanti eventi costruttivi che si susseguirono sulla cittadella, come quelli di Giustiniano nel VI secolo, descritti da Procopio, e quelli degli Abbasidi del IX secolo, riportati da Barhebraeus (Honigmann e Bosworth 1995); tuttavia, fino ad oggi, l'attribuzione di questa o quella porzione della cittadella agli interventi menzionati nelle fonti scritte non ha trovato supporto nella evidenza archeologica.

Solo per i periodi più tardi, a partire dalla fine del secolo XIII, sono disponibili iscrizioni tutt'ora *in situ* che consentono di attribuire alcune porzioni delle opere difensive a fasi costruttive specifiche avviate dalle dinastie dei Mamelucchi e poi dai loro successori, gli Ak Koyonlu e gli Ottomani.

All'avvio delle ricerche, un rapido esame della letteratura specialistica disponibile aveva evidenziato come la cittadella non fosse ancora stata oggetto di uno studio archeologico approfondito, e, di conseguenza, come la sua storia costruttiva e la datazione delle varie opere fossero ancora in buona parte da definire (Sinclair 1990).

Come già anticipato nell'introduzione, le indagini condotte sulla cittadella dal gruppo di lavoro dell'Università Ca' Foscari hanno riguardato in una prima fase (2014-2016) le emergenze architettoniche conservate fuori terra. Sul campo, l'evidenza materiale disponibile è stata analizzata e documentata in dettaglio impiegando in prevalenza i metodi propri della cosiddetta 'Archeologia della Architettura': definizione nell'ambito dell'archeologia medievale italiana a partire dagli anni '90 del secolo scorso, è già stata applicata con successo allo studio delle

Res. 4: Güneyden sitadelin doğu tarafındaki hendek (fotoğraf C. Tonghini).
Fig. 4: Il fossato sul lato est della cittadella, da sud (foto C. Tonghini).

Saha çalışmalarına paralel olarak mevcut yazılı belgeler üzerinde de bir araştırma başlatılmıştır. Proje ekibi mimari ve inşaa teknikleri konularında uzman arkeologlar, mimarlar (J.-Cl. Bessac, E. Reali, L. Tarducci, C. Tavernari, C. Tonghini, V. Vezzoli) ve yazılı kaynak ve epigrafi konusunda uzman araştırmacılardan (R. Contini, R. Giunta, P. Lucca, S. Heidemann, N. Zorzi) oluşmaktadır.

Mimari kalıntılar üzerinde yapılan ilk incelemelerde, dış çevre duvarlarında 5 makro-dönem dizisi belirlenmiştir: Tahkimatı yapılmış alanın içerisinde bulunan yapıların bir kısmına bu makro-dönemlerin bazıları varsayımsal olarak eklenmiştir; bununla beraber araştırmaların derinleştirilmesi ve özellikle de gelecekteki arkeolojik kazılar bu önerileri kesin olarak doğrulayacaktır. Kesin tarihlendirme açısından ise makro-dönemler içerisinde yer alan birtakım yapı birimlerinin morfolojik özellikleri, yazıtlar ve malzemeler gibi unsurlar bazı evrelerin kronolojisini sadece varsayımlar üzerinden yapılmasını olanaklı kılmıştır.

Dış çevrede 1. Makro-döneme atfedilebilecek, duvarın C ve H kısımlarında belirlenmiş sınırlı savunma duvarı parçaları bulunmak-

fortificazioni del Vicino Oriente (ad esempio Tonghini et al. 2012).

La difficoltà maggiore che si è incontrata nello studio delle emergenze architettoniche della cittadella consiste nella scarsa leggibilità dell'evidenza, conseguenza di interventi di restauro piuttosto invasivi, portati a compimento nelle ultime decadi. E' dunque soprattutto sulle porzioni risparmiate dai restauri che si è andati ad ancorare la sequenza messa a punto con l'analisi stratigrafica. Inoltre, ove possibile, le proposte interpretative formulate vengono testate alla luce della documentazione fotografica relativa al periodo pre-restauro.

Parallelamente alle indagini sul campo, è stata anche avviata una ricerca sulla documentazione scritta disponibile. Il gruppo di lavoro del progetto comprende archeologi e architetti specializzati nello studio delle architetture e delle tecniche costruttive (J.-Cl. Bessac, E. Reali, L. Tarducci, C. Tavernari, C. Tonghini, V. Vezzoli) e studiosi delle fonti scritte ed epigrafiche (R. Contini, R. Giunta, P. Lucca, S. Heidemann, O. Usta, N. Zorzi).

Per quel che riguarda i primi risultati dell'analisi condotta sulle emergenze architettoniche, nel circuito murario esterno è stata identificata una sequenza di cinque macro-periodi; alcune delle strutture presenti all'interno dell'area fortificata

tağır (Res. 2). Bu makro-dönemdeki duvarlar çoğunlukla üzerine bir değişiklik uygulamaksızın devşirme malzeme kullanılmış olması özelliği taşır. Bu makro-dönemin bir bölümünde sütun başlıkları gibi bazı mimari öğeler de bulunurken, bunlar *post quem* terimi aracılığıyla II. yüzyıl sonrasında tarihlendirilmiştir. Stratigrafik açıdan kaleenin en eski inşa dönemlerinin birinde yeni değil, devşirme malzeme kullanılması dikkat çekici bir sonuçtur. Nitekim devşirme malzemenin kullanılması özelliğini taşıyan başka makro-dönemlere de rastlanılmıştır.

Hendek kesimi ile birlikte surun bir dizi mafsallı payandalarla sitadelin büyük ölçüde günümüzdeki planimetrik biçimini almasını sağlayan duvarlarının (Res. 2: 8 ve 9. yapılar; Res. 3-4) inşası 2. Makro-döneme aittir. Hendek, sitadelin doğu, güney, batı, kısmen de kuzey kısımlarını çevrelemektedir (Res. 2, 4). Bu makro-dönem ile ilişkilendirilebilecek duvar tipleri, en azından görünen yüzeyler açısından, incelikli bir şekilde yeniden işlenmiş devşirme malzemeden elde edilmiş kesme taşlardan oluşmaktadır. Mutlak kronolojik açıdan, duvarın teknolojik ve mimari özelliklerine dayanarak oluşturulan VI. ve XI. yüzyıllar arasındaki zaman aralığının doğrulanmasına ihtiyaç vardır.

3. Makro-dönemde kale duvarlarının önemli bir rekonstrüksiyonu söz konusudur. Duvarların tahrip olmuş dış yüzeylerinin rekonstrüksiyonu kalenin nasıl bir çöküşe maruz kaldığını açıkça göstermektedir. Barbakanları ve kule olarak nitelendirilebilecek çıkıntılı öğeleri bulunan geniş duvar parçaları 3. Makro-dönemden geriye kalan mimari öğelerdir. Bu makro-dönem, yapıların dış yüzeylerinde görünen birçok rekonstrüktif aşamadan oluşur: Düzgün kesme taş, diğeri yüzeyi düzleştirilmiş taş, bir diğeri ise her ikisinin de olduğu (Res. 5) en az üç değişik duvar malzemesi kullanılmıştır. Dönemin düzgün kesme taş ve yüzeyleri düzleştirilmiş kesme taşların kullanılma özelliğine sahip olması, henüz inceleme aşamasında olan güney cephesindeki XIV. yüzyılın ilk yarısıyla ilgili olabilecek (daha ayrıntılı bilgi için bir sonraki bölüme bakınız) uzun bir yazıtta (D sektörü, 11 ve 12 no'lu payandalar arasında, Res. 8) dayanarak, Memlüklerin ilk dönemine atfedilmesini olanaklı kılmıştır.

4. Makro-dönemde, barbakanlı duvarlar ve daha önceki dönemdekilerin üzerlerini kaplayan yüksek yapıların bulunduğu (Res. 6)

sono state affiancate ad alcuni di questi macro-periodi, in via ipotetica; tuttavia, solo l'approfondimento delle indagini e lo scavo archeologico in particolare potranno in futuro confermare questa proposte. Per quel che riguarda la datazione assoluta, alcuni elementi - come i caratteri morfologici delle strutture e dei materiali o le iscrizioni presenti nelle murature - permettono di ipotizzare la cronologia di alcune delle fasi identificate all'interno dei macro-periodi.

Nel circuito esterno solo limitati lacerti di cortina possono essere attribuiti al Macro-periodo 1, individuati nelle sole porzioni C e H della cinta (Fig. 2). Le murature di questo macro-periodo sono caratterizzate dall'utilizzo di materiale di reimpiego, che risulta non essere stato rilavorato nella maggior parte dei casi. In una delle fasi del macro-periodo sono presenti anche elementi architettonici, quali capitelli; la loro datazione consente di fissare un termine *post quem* al II secolo per quel che riguarda la loro messa in opera. E' importante notare che è la stratigrafia a suggerire che una delle fasi più antiche di costruzione della cittadella utilizza materiale di reimpiego, non il materiale di per se; infatti, fasi caratterizzate dall'uso di materiale di reimpiego compariranno anche nei macro-periodi successivi.

E' con il Macro-periodo 2 che la cittadella va ad acquisire in buona parte l'attuale configurazione planimetrica, definita con il taglio del fossato e la contestuale costruzione di una cinta muraria scandita da una serie di contrafforti in muratura piena (Fig. 2: strutture 8 e 9; Fig. 3 e 4). Il fossato va a circoscrivere l'area fortificata sui lati est, sud, ovest e in parte su quello nord della cittadella (Fig. 2 e 4). I tipo murari associabili a questo macro-periodo sono caratterizzati dalla messa in opera di conci ricavati prevalentemente da materiale di reimpiego accuratamente rilavorato, almeno nella faccia vista. Una ipotesi di cronologia assoluta, tutta da verificare, può essere elaborata sulla base dei caratteri tecnologici ed architettonici della cortina, ed essere circoscritta fra i secoli VI e XI.

Nel Macro-periodo 3 vengono portate a compimento imponenti ricostruzioni della cinta muraria; le interfacce di distruzione sulle quali si vanno ad impostare le ricostruzioni attestano chiaramente come la cittadella fosse a quel punto caduta in uno stato di forte degrado. Le porzioni superstiti del Macro-periodo 3 consistono in ampi tratti di cortina, provvisti di feritoie, ed elementi aggettanti che potrebbero definirsi torri. Questo macro-periodo si compone di diverse fasi ricostruttive, in cui compaiono, sui

çevre duvarlarının büyük kısımları yeniden inşa edilmiştir. Yeni duvarlar, artık harabe haldeki önceki kalıntıların alttan kesilmiş kısmına konuşlanmaktadır. Bu rekonstrüksiyonda, kesme taşların neredeyse yok olduğu, yüzeyleri düzleştirilmiş, orta kısımları kenarlara göre daha farklı işlenmiş veya hafif kabartma arz eden taşların yer aldığı (Res. 6), kendi içinde farklılık gösteren değişik donanım ve malzemelerin kullanıldığı görülmüştür. Daha önceki dönemlerde kullanılan kesici aletlerin yerine taşları işlemek için dişli aletlerin (doğuda kullanılan dişli çekic *chahuta* gibi) kullanımına bu dönemden itibaren başlanılmıştır.

Bu 4. Makro-döneme atfedilen duvarlarda bulunan Arapça üç yazıt net bir tarihle ilişkilendirilmesini sağlayabilir. Bu yazıtlarda Akkoyunlu hükümdarı Abu al-Nasr Hasan Bahadır 'Ali Han'ın ismi ve 865 hicri (1460) tarihi geçmektedir.

Uzun süren Osmanlı Dönemi'ne denk gelen **5. Makro-dönemde**, en az sekiz büyük inşaat faaliyeti birbirini izlemiştir. Bazılarında, son zamanlarda ağır restorasyonlar görmüş olan, barbakanların hala kalmış olduğu, geniş kale duvarı kısımları değişik çalışmalarla yeniden inşa edilmiştir. Kuzey cephe-

fronti esterni degli edifici, almeno tre diversi tipi di apparecchiatura muraria: una caratterizzata dall'utilizzo di conci finiti a bugnato tabulare, una con conci a faccia spianata, una che impiega entrambi, in parti diverse della costruzione (Fig. 5). Le fasi caratterizzate dall'impiego di conci finiti a bugnato tabulare insieme a conci a faccia spianata sono attribuite al primo periodo mamelucco sulla base di una lunga iscrizione della cortina sud (settore D, fra i contrafforti 11 e 12, Figg. 2, 8): in corso di studio, potrebbe riferirsi alla prima metà del XIV secolo (si veda il capitolo seguente per un approfondimento).

Nel Macro-periodo 4 vengono ricostruite ampie porzioni del circuito murario, con muri di cortina provvisti di feritoie e strutture aggettanti che ricalcano gli impianti precedenti (Fig. 6). Le nuove murature si impostano in sottosquadro sui resti delle pre-esistenze ormai in rovina. In questa ricostruzione vengono impiegati tipi di apparecchiatura e di materiale anche un po' diversi fra loro: i conci finiti a bugnato vanno praticamente a scomparire, mentre vengono utilizzati conci dalla faccia spianata, con la parte centrale lavorata in maniera diversa rispetto al margine oppure in leggero rilievo (Fig. 6). A partire da questo macro-periodo fanno la loro comparsa, per la finitura dei conci, strumenti dentati (come la *chahuta*, il martello dentato

Res. 5: 21 no'lu savunma duvarı parçası (Bkz. Res. 2) 3. Makro-dönem, kuzeyden (fotoğraf C. Tonghini).
Fig. 5: Tratto di cortina 21 (si veda la Fig. 2) del macro-periodo 3, da nord (foto C. Tonghini).

sinde, hendek bulunmayan kısımda, kalenin çevresi genişletilerek ve savunma hattına göre daha önde bulunan büyük kulelerin inşası ile yeniden belirlenmiş, ayrıca giriş kısmı da büyük bir kalenin (Res. 2: yapı 4 ve Res. 7) inşasıyla önceki dönemlerdekinden farklı olarak tasarlanmıştır.

Farklı müdahalelerde bu tarz öğelerin yer aldığı teknikler kullanılmıştır. Zaman içerisinde malzemelerin bazı farklılıklar gösterdiği görülmüştür: Daha eski aşamalarda kullanılan, değişik şekillerde işlenmiş, yüzeyleri düzleştirilmiş taşların varlığı azalmış, sonraki zamanlarda "kaba yonu ve ucuz" rötüşların kullanımına başlanılmıştır.

Mutlak tarihlendirme makro-dönemin en az iki aşaması için Arapça dilindeki yazıtlar aracılığıyla yapılabilir. Maalesef bu yazıtlar yakın zamandaki restorasyonlarda, kısmen de olsa yer değiştirmiş ve orijinal kronolojik niteliklerini yitirmişlerdir. Hala inceleme aşamasında olan bu yazıtlardan biri XVI. yüzyıl ortasına, diğeri ise XVII. yüzyıl ortasına tarihlendirilebilir.

Memlûk Dönemi: Rekonstrüksiyon sürecinde ekonomik ve üretimsel panorama
Ön analiz dizi önerisinde, 3. makro-dönemin son evre rekonstrüksiyonu Memlûklerin ilk dönemine (XIII. ve XIV. yüzyıl sonu) atfedilmiştir.

Res. 6: 4. Makro-dönemde doğu payanda duvarının bir parçasının yeniden inşası, güneydoğudan (fotoğraf C. Tonghini).

Fig. 6: Ricostruzione del macro-periodo 4 di una porzione della cortina est, da sud-est (foto C. Tonghini).

orientale), che vanno a sostituire gli strumenti a lama utilizzati nelle fasi precedenti.

La presenza nelle murature attribuite a questo Macro-periodo 4 di tre iscrizioni in lingua araba consente di associare una datazione precisa a questi interventi: è menzionato un sovrano degli Ak Koyonlu, *Abu al-Nasr Hasan Bahadır 'Ali Khan*, e in una delle iscrizioni compare anche la data 865 dell'egira (1460 AD).

Nel Macro-periodo 5, che corrisponde al lungo periodo Ottomano (XVI-XIX secolo), si succedono nel tempo almeno otto grandi cantieri. Vengono ricostruite a più riprese ampie porzioni della cinta muraria, nelle quali sopravvivono anche alcune feritoie, in genere pesantemente restaurate in tempi recenti. Sul fronte nord, nella parte sprovvista di fossato, viene ridisegnato il perimetro della cittadella con l'ampliamento e la costruzione di imponenti torri che aggettano rispetto alla linea difensiva; viene anche riprogettato il sistema di accesso, con la costruzione di una massiccia torre che va ad obliterare il sistema in uso nei periodi precedenti (Fig. 2: struttura 4 e Fig. 7).

Nei vari interventi si possono osservare tecniche di apparecchiatura simili. Il materiale sembra subire qualche trasformazione nel corso del tempo: i conci a faccia spianata delle fasi più antiche, con tipi diversi di finitura, sembrano nel tempo diminuire di volume; nelle fasi più tarde viene anche introdotta una sorta di finitura in 'bugnato grezzo o di economia'.

Per quel che riguarda la cronologia assoluta, per almeno due fasi del macro-periodo può essere proposta una datazione grazie a due iscrizioni in lingua araba. Queste iscrizioni sono purtroppo state almeno in parte riposizionate nel corso dei restauri più recenti, e dunque hanno perso la loro valenza cronologica originale; in fase di studio, sono databili alla metà del XVI e alla metà del XVII rispettivamente.

Il Periodo mamelucco: aspetti economici e produttivi del processo di ricostruzione

Nella sequenza preliminare proposta, le fasi ricostruttive più tarde del macro-periodo 3 sono attribuite al primo periodo mamelucco (fine XIII e XIV secolo).

Le murature di queste fasi sono caratterizzate dalla presenza di conci finiti a bugnato tabulare in alcune parti dell'edificio, generalmente l'alzato, mentre in altre, come le fondazioni, possono comparire conci con la faccia perfettamente spianata.

Res. 7: 5. Makro-dönemde giriş sisteminin 4 no'lu kule ile yeniden inşası; kuzeyden (fotoğraf C. Tonghini).

Fig. 7: Ricostruzione del sistema di accesso del macro-periodo 5, con la torre 4, da nord (foto C. Tonghini).

Bu dönemdeki duvarlar, yapının genelde yüksek bazı kısımlarında düzgün kesme taş, temel gibi diğeri bazı kısımlarında ise yüzeyleri tamamen düzleştirilmiş taş kullanılmış olması özelliğini taşırlar.

Bu tarihlendirme, özellikle güney duvarındaki bir yapıda (D bölümü, 11 ve 12 arasındaki duvar: Res. 8), *in situ* bulunan bir yazıt ile desteklenmektedir. Hala incelenme aşamasında olan bu yazıtın Nasir Muhammad ibn Qalawun'a, yani XIV. yüzyılın ilk yarısına, atfedilebileceği düşünülmektedir. Yapının dış cephesinde duvarların yazıtın bulunduğu yere kadar uzanan kısmında yüzeyleri tamamen düzleştirilmiş taşlar kullanılmış, yazıttan yukarıdaki kısımlarda ise önyüzleri düzgün kesme taşlar kullanılmıştır.

Sitadel duvarlarının başka kısımları da stratigrafiye ve kullanılan duvar yapısının benzerliğine dayanarak aynı döneme atfedilmiştir. Bu dönemle ilişkilendirilebilecek duvarların bazıları ise daha sonra, XV. yüzyıl ortalarındaki restorasyonlarla kaplanmıştır (4. Makro-dönem).

Yalnızca düzgün kesme taşların varlığının tek başına bir tarihlendirme öğesi olmadığına altını çizmek gerekir. Her ne kadar İslam

Gli elementi a supporto di tale datazione sono innanzitutto la presenza di una lunga iscrizione *in situ* in un edificio della cortina sud (settore D, cortina fra 11 e 12: Fig. 8); tutt'ora in corso di studio, sembra potersi riferire al sultano Nasir Muhammad ibn Qalawun e dunque alla prima metà del XIV secolo. Sul fronte esterno dell'edificio la muratura è caratterizzata dalla presenza di conci con la faccia spianata fino all'altezza dell'iscrizione; al di sopra dell'iscrizione vengono impiegati conci a bugnato tabulare.

Altri tratti di cortina della cittadella sono attribuiti a questa medesima fase in base alla stratigrafia e ad una apparecchiatura muraria simile. Alcune delle murature attribuibili a questa fase sono poi coperte dalle fasi di restauro databili alla metà del XV secolo (macro-periodo 4).

E' importante sottolineare come non sia la sola presenza di conci finiti a bugnato tabulare a costituire un elemento di datazione. Infatti, anche se non si dispone ancora di un lavoro esaustivo sulla fortificazione del mondo musulmano e sulle relative tecniche di costruzione, nella letteratura specialistica si può osservare come i conci a bugnato siano utilizzati nelle fortificazioni per un periodo piuttosto ampio, fra i secoli XII e XIV; più rare risultano invece le attestazioni di conci a bugnato tabulare, nell'ambito dello stesso arco cronologico (ad esempio Tonghini et al. 2012; Yovitchitch 2011). Gli

Res. 8: Yazıtlı savunma yapısı, 3. Makro-dönem, güneyden (fotoğraf C. Tonghini)

Fig. 8: L'edificio di cortina del macro-periodo 3, con iscrizione, da sud (foto C. Tonghini).

dünyasında tahkimat inşası ve bununla ilgili inşa teknikleri hakkında henüz tamamlanmış bir çalışma bulunmasa da sektöre özel belgelere bakıldığında kaba yonu taşların XII. ve XIV. yüzyıllarda, tahkimatlarda oldukça uzun bir zaman kullanıldığı, aynı zaman diliminde düzgün kesme taşların daha nadir olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Ör: Tonghini vd. 2012; Yovitchitch 2011). Araştırmacılar günümüzde, tahkimat inşası alanında taşların kaba yonu halinde bırakılmalarının yapım süreçlerinde zamandan kazanma amacına yönelik olduğu konusunda hemfikirlerdir (Bessac 2012). Geometrik kesinlik ve düzgün kesme taşların ise bu tarz ihtiyaçların aksine, daha çok estetik amaçlara hizmet ettiği kanısı yaratmaktadır (Res. 9).

Şanlıurfa Kalesi'nde yapılan incelemelerde, stratigrafi, duvar özellikleri ve kullanılan malzemenin özellikleri göz önünde bulundurularak, kale duvarlarının rekonstrüksiyonu ve giriş sisteminin, kuzey kısmında bulunan en az bir kuleyle (Res. 2), ki bugün daha erken evreye ait 4 no'lu kule ile kaplanmış, yeniden düzenlenmesini içeren bir dizi müdahale Memlük Dönemi'ne atfedilebilir.

Şanlıurfa Kalesi'nde ortaya çıkan bulgular bölgedeki Memlük varlığına dair bilgilerimize bir yenisini eklemekte ve yerleşimlerin rekonstrüksiyonu sürecinde ortaya çıkan ekonomik ve üretimsel öğeler hakkında fikir yürütmemizi sağlamaktadır.

Diyar Mudar bölgesinin geleneksel olarak taşıdığı sınır özelliği, 1259-1260 yıllarında gerçekleşen ünlü Moğol istilasından sonra daha da artmıştır. Memlük sultanı Baybars

studiosi sono oggi concordi nel ritenere che, nell'ambito della costruzione di fortificazioni, il materiale con la bugna lasciata più o meno grezza sia da considerarsi una indicazione della volontà di economizzare sul tempo di preparazione (Bessac 2012). Al contrario, la precisione geometrica e l'accurata finitura del bugnato tabulare non sembrano risultare da esigenze di questo tipo, ma sembrano piuttosto rispondere a quelle di ordine estetico (Fig. 9).

Sulla base dell'analisi condotta sulla cittadella di Şanlıurfa, e prendendo in considerazione la stratigrafia e i caratteri delle murature e del materiale impiegato, si possono attribuire al periodo mamelucco una serie di interventi che riguardano la ricostruzione delle cortine e la riprogettazione del sistema di accesso, con almeno una torre in aggetto sul lato nord, oggi coperta dalla più recente torre 4 (Fig. 2).

L'evidenza che emerge alla cittadella di Şanlıurfa, dunque, aggiunge un tassello alle nostre conoscenze sulla presenza mamelucca nella regione, e ci permette alcune riflessioni riguardo alcuni aspetti economici e produttivi del processo di ricostruzione degli insediamenti che venne messo in atto.

Il carattere tradizionalmente frontaliero di questa regione del Diyar Mudar andò ulteriormente inasprendosi in seguito alla ben nota invasione dei Mongoli del 1259-1260. Il sultano mamelucco Baybars (1260-1277) riuscì a riconquistare varie roccaforti della regione, ma solo alcune fra queste vennero di fatto ricostruite, in una attenta strategia che doveva misurarsi con una disponibilità limitata di mezzi e uomini; l'Eufrate, in una prima fase, andò a costituire una linea di confine fra i territori controllati dai Mongoli, ad est, e quelli controllati dai Mamelucchi, a ovest (Amitai-Preiss 1995; Raphael 2011: 81-124).

(1260-1277) bölgenin çeşitli kalelerini yeniden ele geçirmiş, ancak dikkatli bir strateji ile işgücü ve ekonomik kısıtlılıklar göz önüne alınarak, bunlardan yalnızca bazılarının rekonstrüksiyonunu gerçekleştirmiştir. Başlangıçta Fırat nehri, doğuda Moğolların, Batıda Memlüklerin kontrolü altında olan topraklar arasında bir sınır çizgisi oluşturmuştur (Amitai-Preiss 1995; Raphael 2011: 81-124).

Yazılı kaynaklar, Şanlıurfa şehri ve kalesi hakkında bu ilk Memlük Dönemi ile ilgili çok fazla bilgi içermemektedir. İbn Shaddad kalenin XIII. yüzyıl ortalarında Moğollar tarafından yıkıldığını bildirmektedir (Amitai-Preiss 1995: 206). Her ne kadar Şanlıurfa başlangıçta Memlüklerin kontrolü altındaki bölgelerin dışında kalsa da ilerleyen zamanlarda, yeni fetihlerle, Kahta (1285) ve Qal'at al-Rum (1292) ele geçirilmiş, Fırat'ın doğusu da Şanlıurfa Memlük yönetimine girmiştir. Yazılı kaynaklar bu yeni düzende, XIV. yüzyıl başlarında "çöküş" döneminde olduğunu belirtilen (Honigmann ve Bosworth 1995: Abu 'l-Fida'), ancak aynı yüzyılın sonlarında tamamen yeniden inşa edilmiş olan (Honigmann ve Bosworth 1995: al-Ḳalqashandi) Şanlıurfa'nın rolünü anlamamızı sağlayacak bilgiler vermemektedir. Kalede yapılan incelemeler Şanlıurfa'nın ve kalesinin bölgedeki Memlük sultanları için stratejik önem taşıdığını göstermektedir.

Toplanan belgelerde Memlükler tarafından gerçekleştirilen yeniden inşa faaliyetlerinin bazı değişik özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Burada, savunma duvarının bazı kısımlarının rekonstrüksiyonu, günümüzde maalesef büyük çaplı müdahaleler sonucu sadece küçük bir kısmının görülebildiği giriş kısmının tahkimatının da bulunduğu söz konusudur. Final sonuçlarının yayımlanması için, gerek kullanılan malzemeler gerekse hazırlanmaları için gereken zaman hesapları ile bu müdahalelerin boyutlarını belirlemek üzere bir çalışma planlanmıştır. Çalışmanın bu kısmının bitmesini beklerken, halihazırda, önemli bir mali destek gerektiren, sürekli müdahalelerin varlığını gözlemleyebiliriz. Rekonstrüksiyon için kullanılan malzemeleri incelediğimizde bu müdahalelerin bir aciliyet durumunda gerçekleştirilmediği izlenimi edinilmektedir (Res. 9). Yontulması tamamlanmış düzgün kesme taşların varlığı

Res. 9: Düzgün kesme taşı bir kuzey payanda parçasının ayrıntısı (fotoğraf C. Tonghini).

Fig. 9: Dettaglio di un tratto di cortina nord con conci a bugnato tabulare (foto C. Tonghini)

Le fonti scritte non forniscono molte informazioni su Şanlıurfa e la sua cittadella in questo primo periodo mamelucco. İbn Shaddad riferisce che la cittadella venne distrutta dai Mongoli alla metà del XIII secolo (Amitai-Preiss 1995: 206). Se in un primo tempo Şanlıurfa si ritrovò fuori dall'area controllata dai Mamelucchi, in un secondo tempo, grazie a nuove campagne che portarono alla conquista, fra le altre, di Kahta (1285) e Qal'at al-Rum (1292), a est dell'Eufrate, Şanlıurfa sarebbe rientrata nella sfera politica mamelucca. Le fonti scritte non ci forniscono elementi che ci permettano di comprendere il ruolo di Şanlıurfa in questo nuovo assetto: definita 'in rovina' nei primi anni del XIV secolo (Abu 'l-Fida' in Honigmann e Bosworth 1995), risulta essere stata perfettamente ricostruita per la fine dello stesso secolo (al-Ḳalqashandi in Honigmann e Bosworth 1995). Le ricerche condotte alla cittadella mostrano che Şanlıurfa e la sua cittadella dovevano avere costituito un elemento significativo nella strategia operata dai sultani mamelucchi nella regione.

Dalla documentazione raccolta a Şanlıurfa, emergono alcuni dei caratteri peculiari della ricostruzione intrapresa dai Mamelucchi. Si tratta di interventi piuttosto estesi, che comprendono la ricostruzione di alcune parti della cortina, ma anche della fortificazione del sistema di accesso, di cui purtroppo sono visibili oggi solo pochi elementi. Per la pubblicazione finale dei risultati, è in programma uno studio volto a quantificare la consistenza di questa ricostruzione, a partire dal volume del materiale messo in opera e al calcolo del tempo necessario per prepararlo. In attesa di completare questa parte dello studio, possiamo già osservare che si sia trattato di interventi consistenti, che devono avere richiesto un finanziamento importante. Se esaminiamo il materiale impiegato per la ricostruzione, inoltre,

ekonomik ihtiyaçlardan daha çok estetik ihtiyaçların ağır bastığını gösterir çünkü aksi durumda kaba yonu taşların kullanılması gerekirdi.

Aynı zamanda, kullanılmış olan malzemelerin incelenmesinden sadece dikkatlice toplanmış ve yeniden işlenmiş devşirme malzemenin değil, yeniden inşa için özellikle çıkartılmış malzemelerin kullanılmış olduğunu sonucuna varabiliriz. Bu, taş ocaklarının açılmasını veya var olan ocakların yeniden açılmasına neden olacak ve taş üretim döğüsünün yeniden hayata geçmesini sağlayacaktır.

Aynı zamanda, malzemeler, yenilikçi özellikler çok daha önceki dönemlerdeki geleneksel teknik ve mimari ile derin bir bağ olan, Memlûk tahkimatları hakkındaki gözlemleri doğrular niteliktedir. Bu durumun bir örneği malzemenin işlenmesi için yapılan alet seçiminde görülebilir; bu dönemde daha önceki dönemlerde rastlanan lama tarzı aletler kullanılmaya devam edilmiştir. Yalnızca daha sonraki 4. Makro-dönemde, XV. yüzyılın ortalarından itibaren, işleme için *chahuta* gibi dişli aletlerin kullanılmaya başlandığı büyük bir teknolojik devrim yaşanmıştır.

(İtalyancadan çeviren Nora Elbe)

è possibile aggiungere che la ricostruzione non sembra essere stata effettuata in uno stato di emergenza (Fig. 9). La presenza di conci finiti a bugnato tabulare, infatti, indica come fossero andate a prevalere esigenze di ordine estetico su quelle di ordine economico che una finitura a bugnato grezzo avrebbe suggerito.

Parimenti, sempre sulla base di osservazioni del materiale messo in opera, sembra di potere concludere che non si tratti solamente di materiale di reimpiego recuperato e accuratamente rilavorato, ma anche di materiale estratto *ad hoc* per queste ricostruzioni. Questo implicherebbe una apertura – o piuttosto riapertura - delle cave, e dunque una piena ripresa del ciclo produttivo della pietra.

Al tempo stesso, il materiale conferma quello che è stato altrimenti osservato a proposito della fortificazione mamelucca, caratterizzata non tanto dall'innovazione quanto piuttosto da un profondo legame con le tradizioni tecniche ed architettoniche dei periodi precedenti. Questo si può osservare, ad esempio, nella scelta degli strumenti impiegati nella lavorazione del materiale, per il quale continuano ad essere impiegati gli strumenti a lama già in uso nei periodi precedenti. Solo nel successivo macro-periodo 4, della metà del XV secolo, si compirà una grande rivoluzione tecnologica, caratterizzata dall'adozione di strumenti di finitura provvisti di denti, come la *chahuta*.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAFIA

- Amitai-Preiss, R. 1995. *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bessac, J.-C. 2012. "Observations sur les Matériaux et les Techniques de Construction de la Forteresse de Shayzar (Syrie)", C. Tonghini (ed.) *Shayzar I. The fortification of the citadel*: 326-389. Brill, Leiden and New York
- Honigmann, E. and C. E. Bosworth 1995. "Al-Ruha 1-2", *Encyclopaedia of Islam* 2, vol. VIII: 607-610. (1995, French edition).
- Raphael, K. 2011. *Muslim Fortresses in the Levant: between Crusaders and Mongols*. Routledge, Oxon and New York.
- Sachau, E. 1882. "Edessenische Inschriften", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* XXXVI: 142-168.
- Segal, J. B. 1970. *Edessa, the Blessed City*. Oxford University Press, Oxford.
- Sinclair, T. A. 1987-1990. *Eastern Turkey: an Architectural and Archeological Survey*, 4 vols. Pindar Press (cittadella di Şanlıurfa: vol. IV, 1990, 8-12), London.
- Tonghini, C. 2012. *Shayzar I. The fortification of the citadel*. Brill, Leiden and New York.
- Yovitchitch, C. 2011. *Fortresses du Proche-Orient: l'architecture militaire des Ayyoubides*. Presses de l'Université Paris-Sorbonne, Paris.